

Mezar Taşı Çalışmaları

Ahmet Sacit AÇIKGÖZOĞLU*

MEZAR TAŞLARI, üzerlerinde taşıdıkları kitabe ve tarih dolayısıyla öncelikle tarihî birer vesikadırlar. Müzelerde bulunanlar hariç mezarlıklar herkese açık alanlar olduğundan ve yeterli bakım ve kontrol yapılamadığından taşların zamanla tahribi ve yok olmaları kaçınılmazdır. Mezar taşları aynı zamanda çeşitli sanat kolları için bir form niteliği taşımaktadır. Sanatkâr için icra usulleri, edebiyatçı için söz sanatı verileri, hattat için tasarım numuneleri, nakkaş için yeni kompozisyonlar, tarihçi için malumat ve yansıyan bütün sanatları tetkik edebilen bir sanat tarihçisi için de dönemin tahlili imkanlarını sunabilen mezar taşları bütün bu alanların ortak konusu olabilmıştır. Tarihimize ışık tutan mezar taşları bazen hiçbir yerde ulaşamayacağımız bilgilerin yegâne kaynağı durumundadırlar. Bazı coğrafi isimler, mülki bölümler, devlet müesseseleri, meslek, sanat ve zanaatlarımız ve bunları icra edenler, alimler, şairler ve kahramanlar için belki de sadece mezar taşlarını mehz gösterebiliyoruz.¹ Tıp ve tasavvuf tarihi alanlarında da başvurulan kaynaklar arasında olan mezar taşları, etnografya ve müzeciliğin önemli konusu olan tarihî kıyafet ve başlıkları da çok sağlıklı yansıtırlar. Serpuşlar ve çeşitli semboller vazife, meşrep, sanat ve mesleklere de işaret ettiğinden, mezar taşları kıyafet tarihimiz, moda ve çağlar boyu süregelen değişiklikleri gözler önüne sermektedir. Mezar taşı kitabelerinin nazım ve nesir olarak ihtiva ettiği örnekler Türk edebiyatı için hâlâ kavranamamış bir hazine durumundadır. Dünyanın çeşitli bölgelerinde değişik dönemleri çalışan mezar epigrafisi uzmanlarına göre bilhassa Osmanlı mezar taşları estetik ve ihtiva ettikleri kesin bilgi sebebiyle en gelişmiş örneklerdir. Osmanlı mezarlıklarının bize sunduğu tarihsel veri bakımından arşiv vesikası mesabesindeki kaynak, sanat tarihi açısından çok zengindir.² Sanat tarihinin

* Yrd. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi.

1 Enver Behnan Şapolyo, "Türk Mezar Taşları", *Önasya*, sy. 37, İstanbul, 1970, s. 10.

2 Jean Louis Bacque-Grammont, "Eyüp Mezarlıklarının İncelenmesi Üzerine Düşünceler", *Eyüp Dün Bugün*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994, s. 62.

önemli konu başlıkları; süsleme, hat, taş işçiliği ve mimari ile bağlantılı üslup ve devir meselesi mezar taşları üzerinden çalışılacak mevzular olarak araştırmacıları da cezbetmektedir. Edebiyat, tarih, tıp, etnografya, sanat (tezyinat, mimari, yazı) ve sosyoloji sahalarının bakış açılarından ele alınabilecek olan mezar taşları ile doğrudan alakalı kitapların adedi son yıllarda hızla artmaktadır. Mezar taşı alanında yazılmış birçok makale, tebliğ ve tez mevcuttur. Bizim mevzu edeceğimiz çalışmalar daha ziyade sanat tarihi açısından değerlendirilecektir. Bir makale sınırları içinde ise ancak sahaya alakalı kitaplar değerlendirilmeye çalışılmış, kitaplarla yakın ilgisi kurulabilen veya yenilik getiren diğer çalışmalara da zaman zaman değinilmiştir.

Hüseyin Türkmenoğlu'nun hazırladığı *Mezar-Mezarlık ve Mezar Taşları Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi* bu alandaki çalışmaları toplamıştır.³ Kitap, tez ve makalelerin ayrı ayrı gruplandığı çalışmada sempozyum tebliğleri ihmal edilmiş gözüküyor. Son kısımda yer alan tafsillatlı dizin kitaptan istifadeyi kolaylaştırmaktadır. Kitabın hazırlandığı yıldan bu yana geçen sürede mezar taşları sahası hayli popüler bir çalışma alanı haline geldiğinden yeni bir bibliyografya çalışmasına ihtiyaç vardır. *Mezar Taşları Bibliyografyası* adıyla Mihrican Kayalı tarafından hazırlanan 2009 tarihli yüksek lisans tezi⁴ bu ihtiyacın fark edilmesiyle ortaya çıkmış olmalıdır. Araştırmada ilgili tüm kitap, makale, tez, bildiri ve ansiklopedi maddelerinin künyeleri karışık şekilde, yazar adına göre alfabetik sıralanmıştır. Giriş kısmında bezeme ve motiflere yer verilmiş, kitabe yazılı bezeme unsuru olarak tasnif edilmiş ve yazıyla ilgili terminoloji hatalı kullanılmıştır. Mezar taşları dönemlerine göre ele alınıp değerlendirmeler yapılmış, zaman zaman tezden beklenen esas konunun dışına çıkmıştır. Asıl ilginç olan tezde Kültür Bakanlığı'nın yayınladığı bibliyografya çalışmasının atlanmış olmasıdır. Kataloga alınan çalışmaların görüldüğü kütüphaneler ve tasnif numaralarına yer verilmesi, değerlendirme kısmında yıllara ve detay konulara göre istatistik grafikler kullanılması çalışmanın değerini artırmaktadır.

Türkçe Matbu Kitaplar

Bu alandaki kitaplar, tezler, makaleler ve tebliğlerin adedi son yıllarda öyle çoğalmıştır ki, hepsini bir makalede değerlendirmek çok zor gözükmektedir. Bir tercih yapmak durumunda kaldığımızda belki de ilk ele alınması gereken çalışmalar kitaplar olacağından makalemizde elli civarında kitabı yayın tarihlerine göre sıralayıp inceleme konusu yapacağız.

3 Hüseyin Türkmenoğlu, *Mezar-Mezarlık ve Mezar Taşları Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1989.

4 Mihrican Kayalı, *Mezar Taşları Bibliyografyası*, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans tezi, 2009.

İsmi konumuzla çok ilgili gözüktüğü halde tamamen saha dışında olan kitaplar mevcuttur. Sahanın araştırmacıları bu kitapların peşine düşüp vakit ve enerji harcayabilirler. Konuyla ilgili bibliyografya çalışmalarında en eski tarihler arasında adı geçen *Mezar Taşları*, Abit Yumar'ın 1945'te yayınlanan bir şiir kitabıdır. Dolayısıyla sanat tarihi adına bir bilgi ihtiva etmez. Yine adında mezar taşı geçtiği halde sanat tarihi çalışmalarından olmayan, 1966 tarihli *Anadolu Mozaikleri ve Türk Mezar Taşları* adlı yayın ise ressam Nalan A. Kuşlu ve Şeref K. Kutsel'in bir grup arkeolojik bulgudan hareketle hazırladıkları bir serginin tanıtım kitapçığıdır. 2000 tarihli Mustafa Balbay tarafından kaleme alınan *Yemen Türkler Mezarlığı*, bir seyahat hatıratından ibaret olup, sanat tarihi çalışmaları arasında bahsi geçecek bir kitap değildir. *Geçmişten Günümüze Mezar Taşı Kitabeleri*, Vahap Balman tarafından hazırlanmış, Ankara'da 2003 senesinde basılmıştır. Kitapta pek azı eski, tamamına yakını Osmanlı sonrası yüzlerce mezar taşı yazısı sadece peş peşe sıralanmıştır. Şeref Boyraz'ın *Türkiye'de Mezar Taşı Sözlüğü*, Ankara'da 2003'te basılan ölüm edebiyatının ve edebî tahlillerin yer aldığı kitabıdır. Dolayısıyla sanat tarihi değerlendirmelerine dahil edilemez.

1950 tarihli *Türk Mezarlarına Dair Araştırma*,⁵ aslında Necibe Saracoğlu tarafından hazırlanmış bir yeterlik çalışması olup, erken tarihli sayılabilecek araştırmalardandır. Mezar taşlarının mimari bir mesele olduğu fikriyle konuya girilmiş, Türklerde defin adetleri incelenmiş, mezarlık tipleri genel olarak ele alınmış, mezar tipolojisine değinilmiş ve mezar taşlarının hususiyetleri anlatılmıştır. Bu başlıklar daha ziyade kronolojik özetler halinde incelenmiştir diyebiliriz.

1960 yılında İsrail'de basılan Süheyl Ünver'in, figürlü Selçuklu mezar taşı örneklerini değerlendirdiği pek bilinmeyen Fransızca kitabı, *Pierres Tombales Seldjoukides A Effigies*'te güzel çizimler eşliğinde on civarında Selçuklu mezar taşı anlatılmıştır.⁶

Belki de bütün İslam âleminin en büyük tarihî mezarlığı durumundaki Ahlat mezar taşları, ölçü ve muhtevası ile Türk sanatının sekiz asırlık pek mühim belgeleridir.⁷ *Ahlat Mezar Taşları* 1972 yılında Beyhan Karamağaralı imzasıyla yayınlanmıştır. Giriş kısmında çevre bölgelerin durumu ve mezar taşları incelenmiş ve heykel konumundaki taşlar değerlendirilmiştir. Ahlat'ın tarihçesi ve mezarlıklarından sonra bin kadar taş arasından seçilen yüz on sekiz adet mezar taşının katalogu oluşturmuştur. Taşlarda sanat değerinden ziyade gelişme ve değişme zincirinin takip edilebilmesini sağlayacak bir seçim yapıl-

5 Necibe Saracoğlu, *Türk Mezarlarına Dair Araştırma*, İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, 1950.

6 A. Süheyl Ünver, *Pierres Tombales Seldjoukides A Effigies*, Jerusalem, 1960.

7 Beyhan Karamağaralı, *Ahlat mezar taşları*, y. V, Ankara, 1972.

dığı ifade edilmektedir. Mezarlar tipolojik bir tasnifle ele alınarak, tezyinat ve diğer elemanlar da ayrı ayrı değerlendirilmiştir. Mezar taşlarında imzaları bulunan taş ustaları da sanatkârlar bölümünde ele alınmıştır. XII ile XV. asır aralığını Ahlat merkezli değerlendiren kitap, kitabe çözümleri, motif değerlendirmeleri, çizimleri ve ulaştığı tüm sonuçlar açısından hâlâ örnek bir araştırma özelliğini korumaktadır. Ahlat'ın nasıl bir hazine olduğunu, Türk sanatının Orta Asya bağlantıları ile geleceğe intikalini ortaya koyan eser bu konudaki birçok detay araştırmaya da önderlik yapabilecek konumdadır.

Erzurum'da Eski Mezarlıklar ve Resimli Mezar Taşları,⁸ Zeki Başar tarafından hazırlanmıştır. Eski Erzurum mezarlıkları anlatılarak az sayıda mezar taşı sathi değerlendirmelerle verilmiş, kitabın adında geçen resimden kastın, çiçek, vazo, hayat ağacı, gülbezek ve benzeri tezyinat unsurları olduğu görülmüştür. Sanat tarihi bakış açısına sahip olmadığı adından da anlaşılacak çalışmada belki yok olma riskine karşı o gün tespit edilen taşların fotoğraflarına yer vermesiyle alana bir katkı sağlamış olabilir.

Türkiye Turing Otomobil Kurumu Belleteni'nin 1975 tarihli 49/328. sayısı⁹ mezarlık, türbe ve mezar taşlarına ayrılmıştır. “İstanbul Tarihinin Mezar Taşları”, “Yabancı Gözüyle Türk Kabristanı”, “Üsküdar Mezarlıkları”, “Türbeleri ve Hazireleri”, “Karacaahmet, Hukuk ve İdare Sistemimizde Eski Mezar Taşları”, dergideki makalelerden bazılarının başlıklarıdır. *Belleten*'deki yazılardan biri de Uğur Derman imzasıyla “Mezar Kitabelerinde Yazı San'atımız” ismiyle çıkmıştır. Mezar taşlarında ve kitabelerde hat sanatı çalışanların devamlı istifade ettiği makalede, mezar kitabelerinin nasıl yazıldığı, ibareler, imza ve tarihler, usta taşçılar, hat sanatı açısından mühim bazı taşlar yazı kalıp ve fotoğraflarıyla etraflıca mevzu edilmiştir.

Metin Haseki tarafından İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Yüksek Heykel Bölümü için 1977'de hazırlanan yeterlik tezi, kurumca *Plastik Açından Türk Mezar Taşları*¹⁰ ismi ile yayımlanmıştır. Yazarın önsözünde de ifade ettiği gibi Türklerde mezar taşının tarihi süreci derlenmiş, yüzyıllara göre özellikler detaya girmeden verilmiş ve konu fotoğraflarla desteklenmiştir. Mezar taşlarının biçimlerine etki eden faktörler ve taşların Osmanlı mimari üsluplarıyla alakasının ortaya koyulduğu kısımlarda orijinal değerlendirmeler mevcuttur.

Nejat İşcan tarafından hazırlanan *Anadolu Mezar Taşları Süslemeciliği* adlı kitap,¹¹ Konya, Ahlat, İstanbul, Edirne, Eskişehir ve Erzurum mezar taşı süslemelerini kronolojiyi de dikkate alarak anlatmaktadır. Figürlü mezar taşı süsle-

8 Zeki Başar, *Erzurum'da Eski Mezarlıklar ve Resimli Mezar Taşları*, Ankara, 1973.

9 *Türkiye Turing Otomobil Kurumu Belleteni*, sy. 49/328, İstanbul, 1975.

10 Metin Haseki, *Plastik Açından Türk Mezar Taşları*, İstanbul: Devlet Güzel Sanatlar Akademisi, 1977.

11 Nejat İşcan, *Anadolu Mezar Taşları Süslemeciliği*, Eskişehir, 1980.

melerine de değinilen çalışmada fotoğraf kullanılmamış, fakat tam adres gösterilmeyen örneklerden kaliteli çizimlere yer verilmiştir. Tarihî süreç dikkate alınarak her türlü motife işaret edilmiş, mezar taşları ve mezarlar için tasnif yapılmıştır.

Burhan Oğuz imzalı, *Mezar Taşında Simgeleşen İnançlar*,¹² 1983 yılında yayınlanmıştır. Hayat ağacı, servi, meyve tabakları, mühr-i Süleyman, çiçekler, yapraklar ve çeşitli inanç sembelleri tam olarak adres verilme de çoğu Edirne'den olduğu anlaşılan basit çizimlerle sunulmuştur.

Anadolu'da Türk Damgası Koç Heykel Mezar Taşları ve Türklerde Koç Koyun Meselesi,¹³ M. Abdülhaluk Çay tarafından hazırlanmıştır. Din, efsane, halk kültürü, gelenek etkileri çerçevesinde hayvan üslubu ve ikonografik anlamlar üzerinde durulan kitapta mezar taşları küçük bir bölümde incelenir. Ön Asya, Anadolu, Kafkasya, Batı İran ve Kuzey Irak mezar taşı örnekleri tarih ve yer dikkate alınarak sunulmuş ve en sona kalitesi düşük fotoğraflar ve çizimler koyulmuştur.

Malatya'nın bir köyündeki zaviye etrafında teşekkül eden hazirenin incelendiği *Onar Dede Mezarlığı* isimli kitapçık,¹⁴ İsmail Kaygusuz tarafından hazırlanmış olup, daha ziyade taşlardaki işaretler ve boy damgaları üzerinde durmaktadır. Çalışmanın baskı ve resim kalitesi çok düşük seviyededir.

M. Zeki Kuşoğlu, *Mezar Taşlarında Hüve'l-Baki*¹⁵ adlı çalışmasında genel bir girişten sonra serlevha tabir edilen mezar taşı kitabelerinin başında bulunan ibare ve ifadeleri sunmaktadır. Hat sanatı açısından faydalı olabilecek görsel malzeme sıralanmakla birlikte yazıların kaynakları, alındıkları kitabeler konusunda eksiklikler mevcuttur. Ayrıca topluca verilen malzeme bir tasnif ve değerlendirmeye ihtiyaç duymaktadır.

Aslında 1985 yılında bir yüksek lisans tezi olarak sunulan *Batı Anadolu Bölgesinde Cami Tasvirli Mezar Taşları*,¹⁶ Gül Tunçel imzasıyla 1989'da yayınlanmıştır. XVIII. ve XIX. asırlarda dikilen yüzden fazla taş incelenmiş, kitabe metni eski harflerle de verilmiştir. Mezar geleneği, tipoloji ve terminoloji ile özet bir giriş yapılarak kataloga geçilmiştir. Cami tasvirli mezar taşlarının karakteristik özellikleri, tasnifi ve tasvirlerin durumu, mukayeselerle değerlendirilmiş, taşların sanat tarihi açısından önemi vurgulanarak kitap sonlandırılmıştır. Belki de çalışmadaki tek eksik, tipolojik değerlendirmeleri destekleyecek çizimlere yer verilmeyişidir.

12 Burhan Oğuz, *Mezar Taşında Simgeleşen İnançlar*, İstanbul, 1983.

13 M. Abdülhaluk Çay, *Anadolu'da Türk Damgası Koç Heykel Mezar Taşları ve Türklerde Koç Koyun Meselesi*, Ankara, 1983.

14 İsmail Kaygusuz, *Onar Dede Mezarlığı*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1983.

15 M. Zeki Kuşoğlu, *Mezar Taşlarında Hüve'l-Baki*, İstanbul, 1984.

16 Gül Tunçel, *Batı Anadolu Bölgesinde Cami Tasvirli Mezar Taşları*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989.

Bir kitapçık hacminde yayınlanan *Koç ve At Şeklindeki Tunceli Mezar Taşları*¹⁷ çalışması, aslında Ertuğrul Danık'ın bir tez çalışmasıdır. Metinde hiç yer almayan çizim ve fotoğrafları sona atılmış olan taşların XIX. asır sonu ve XX. asır başları gibi dar ve geç bir aralığa tarihlenmesi sonucu, iyi değerlendirilip daha eskilere dayanan malzeme ile kıyas yapılabilir ve asırlar evvelinde var olan gelenekle irtibat kurulabilirdi. Zira Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde ve bilhassa Selçuklu çağında benzer karakterli heykel veya anıtların varlığı bilinmektedir. Birkaç paragraf önce işaret ettiğimiz M. Abdülhaluk Çay'ın 1983 tarihli çalışması aynı meseleyi ele almaktadır.

Stelae Turcicae adlı araştırma serisi bazen iki bazen üç imzayla çeşitli Osmanlı hazirelerini konu etmiş ve aynı üslup ve metotla neşredilen makaleler olarak çeşitli dergilerin muhtevasında yer almıştır.¹⁸ Bu seriden, müstakil Fransızca bir kitap olarak basılan ve Jean-Louis Bacque-Grammont, Hans-Peter Laqueur ve Nicolas Vatin tarafından hazırlanan *Stalea Turcicae II*,¹⁹ Kadırga Sokullu Camii ve Eyüp Sokullu Türbesi hazirelerindeki taşları konu eder. *Stelae Turcicae II*, bu tip için erken tarihli sayılabilecek ve her yönüyle örnek alınabilecek çalışma durumundadır. Taşlar sınıflandırılmış, her tip için çok özel çizimler yapılmış ve taşların siyah-beyaz ama çok kaliteli fotoğrafları sonda sıralanmıştır. Katlanılabilen ekler şeklinde, tespiti yapılan Sokullu ahfadı, hazire haritaları ve çeşitli sonuçlar şablon olarak verilmiştir.

Oral Onur'un *Edirne Türbeleri ve Evlad-ı Fatihan Mezarları*²⁰ adlı kitabı, Edirne mezarlıklarının listesini vermesi, birkaç çizim ve kitabe deşifresi ile bazı mezar taşlarını tespit noktasından önemlidir.

Demet Karaçağ'ın *Bursa'daki 14-15. Yüzyıl Mezar Taşları*²¹ adlı kitabı usul, tipoloji, tarihlendirme ve çizimleriyle dikkat çekici bir çalışmadır. Erken devir, Selçuklu-Osmanlı intikali noktasında önem arz eden bir zaman dilimidir. Kitapta Osmanlı erken döneminin çok önemli eserleri sanat tarihi yöntemleriyle ele alınarak çizim ve fotoğraflarla desteklenmiş olup, doyurucu değerlendirmelerle sonuca ulaşılmıştır.

Mahmut Karakaş imzalı *Şanlıurfa Mezar Taşları*²² adlı kitap bir kültür numunesi olarak baktığı mezar taşlarının okunuşu ve dili ile ilgilenmiş gözücü-

17 Ertuğrul Danık, *Koç ve At Şeklindeki Tunceli Mezar Taşları*, Ankara, 1990.

18 *Stelae Turcicae* serisinin bibliyografik bilgileri için bkz. Jean-Louis Bacque-Grammont, Aksel Tibet, "Türk ve İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri Hakkında Uluslararası Bir Kaynakça Denemesi", *İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri II*, s. 211-255, Ankara: T.T.K., 1996.

19 Jean-Louis Bacque-Grammont, Hans-Peter Laqueur ve Nicolas Vatin, *Stalea Turcicae II*, Almanya, 1990.

20 Oral Onur, *Edirne Türbeleri ve Evlad-ı Fatihan Mezarları*, Edirne, 1994.

21 Demet Karaçağ, *Bursa'daki 14-15. Yüzyıl Mezar Taşları*, Ankara, 1994.

22 Mahmut Karakaş, *Şanlıurfa Mezar Taşları*, Ankara, 1996.

yor. Tasnif, çizim ve sanatlar ile alakalı, üzerlerinde çalışma yapılmamış taşların fotoğraflarına yer verilmiştir.

Seyfi Başkan tarafından hazırlanan *Karamanoğulları Dönemi Konya Mezar Taşları*²³ isimli çalışmanın katalogunda, en eskisi XIII. asra tarihlenen otuz civarında mezar taşı, ölçü, tarihlendirme, eski harfler, kitabe deşifresi ve fotoğraflarıyla verilmiştir. Az sayıda çizimin de bulunduğu değerlendirme bölümünde Anadolu mezar taşları genel hususiyetleri ile anlatılmış, tipolojik ayırım yapılarak süsleme özellikleri de ele alınmıştır.

Türk Tarih Kurumu tarafından 1991’de yapılan uluslararası bir kollokyumun bildirileri, iki cilt halinde, *İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri I-IP*²⁴ adıyla neşredilmiştir. Çok önemli ve saygın araştırmacıların Almanca, Fransızca, İngilizce ve Türkçe bildirilerinden oluşan kitabın birinci cildinde Türk sanatı ve mezar taşlarının oluşturduğu çerçeveye dahil edebileceğimiz çalışmalar arasında, Youssef Ragheb’in “İslam Hukukuna Göre Mezar Yapısı”, Louis Bazin’in “Müslüman Türklerin Mezar Yazıtlarında İslam Öncesi Dönem İzleri”, Ahmet Topbaş’ın “Afyon Yöresi Türkmen Mezar Taşları”, Semavi Eyice’nin “İstanbul, Mezarlıklar ve Hazireler”, Jean-Louis Bacque-Grammont’un “Osmanlı Mezarlıkları; Yöntemler ve Geleceğe Dönük Düşünceler”, Hans-Peter Lacqueur’un “Mezar Taşları, Başlıkları Tasnifi Hakkında Bazı Mülâhazalar”, Edhem Eldem’in “Osmanlı Mezar Taşlarındaki Tarih Beyitleri Hakkında Düşünceler”, Mehdi İlhan’ın “Diyarbakır Mezar Kitabeleri”, Aksel Tibet “Ekrem Işın ve Dilek Yelkenci’nin “Stalea Turcicae VIII, Yenikapı Mevlevihanesi Haziresi”, Helene Perrin’in “Batı Kazakistan ve Osmanlı Dönemi Mezar Taşları Hakkında Etnografik ve Tarihsel Veriler”, Alexandre Popovic’in “Balkanlar’daki Müslüman Mezarlıklarına Genel Bir Bakış”, Machiel Kiel’in “Yayınlanmamış veya Az Bilinen Birkaç Osmanlı Mezar Taşı”, Darko Tanaskovic’in “Yugoslavya’daki Müslüman Mezar Yazıtları ve Mehmet Mujezinovic’in Çalışmalarının Bu Konudaki Katkıları”, Nathalie Clayer’in “Makedonya Tekkelerinin Türbe ve Mezarlıkları”, Hamza Abdel Aziz Badr’in “Osmanlı Dönemi Kahire’sinde Mezar ve Türbe Üslupları” araştırmalarını sıralayabiliriz. İkinci ciltte Mezarlıklar ve Şehir, Cenaze Gelenekleri oturumlarının bildirilerinden sonra, Dekor ve Simgeler konulu oturum başlığı altında Harun Güngör’ün “Kayseri Zamantı Vadisi Mezar Taşlarında Mesleki İşaretler” ve bir ek olarak “Trieste’deki Osmanlı Mezarlığı” bildirisine yer verilmiştir. Kitap, mezar taşı sahasında çalışacaklara önemli katkılar sağlayabilecek bir çalışma olan “Türk ve İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri Hakkında Uluslararası Bir Kaynakça Denemesi” ile sonuçlanmaktadır.

23 M. Seyfi Başkan, *Karamanoğulları Dönemi Konya Mezar Taşları*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.

24 Jean-Louis Bacque-Grammont, Aksel Tibet [ed.], *İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri I-II*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996.

Hans-Peter Laqueur'ın hazırladığı *Hüve'l-Baki İstanbul'da Osmanlı Mezarlıkları ve Mezar Taşları*²⁵ adlı kitabın ilk baskısı 1997'de, son baskısı 2010'da yapılmıştır. Sur içi, sur dışı ve Anadolu yakası dahil dış semtlerdeki mezarlıkların oluşumu ve gelişimi anlatılmış, önemli hazireler ele alınmış, Osmanlı son dönem mezarlık geleneklerinin değişmesinin mezarlıklar üzerindeki tesiri konu edilmiştir. Avrupa mezarlıklarıyla karşılaştırma faydası sağlayacak olan Batı mezarlıklarının anlatıldığı bölüm de ilave edilmiştir. Kitapta göze çarpan yeni yaklaşımlardan birisi kitabeleri bölümlere ayırıp sistematize etmesidir. Süsleme konusu değerlendirilmiş, başlıklar çok güzel çizimlerle tasnif edilmiş ve en önemlisi başlık tipleri kronolojisi ve değişimleriyle detaylı olarak anlatılmıştır. Kadın Mezar Taşları ve Tarih Kaynağı Olarak Mezar Taşları alt başlıklarıyla sona eren metin kısmına resimler eklenmiş, daha sonra İstanbul hazirelerinden anlatılanları destekleyen mezar taşları numara, yer ve kimlikleriyle listelenmiştir. Bilhassa yabancı araştırmalardan haberdar olabilmek için önemli olan, çok muntazam ve detaylı bir kaynakça ile kitap sonlandırılmıştır.

Murat Yüksel tarafından hazırlanan, *Trabzon Sütlüklü Şehir Mezarlığındaki Tarihi Şahsiyetler ve Kitabeler*²⁶ adıyla neşredilen kitapta mezarlıktaki tüm kabirler isim ve yer olarak gösterilmiş, seçilen çok az sayıda kitabenin de sadece yeni harflere aktarımı verilmiştir

1998 yılında Mezarlıklar Vakfı tarafından düzenlenen *Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu* bildiriler kitabı²⁷ sempozyumdan bir yıl sonra yayınlanmıştır. Tebliğlerden oluşan kitap, başlı başına konumuza ilgili olduğundan ihtiva ettiği çalışmalardan bazılarının konularına değinmek gerekir. Mezar bilimi, şehir mimarisi, ikonografi, restorasyon ve konservasyon, hat sanatı, süsleme, gibi ana başlıklar altında birçok tebliğ yer almış, birkaç oturumda ise din, felsefe, sosyoloji, edebiyat, örf ve adetler çerçevesinde bildiriler sunulmuştur.

*Osmanlı Dönemi Gölcük Mezar Taşları*²⁸ ismiyle Ahmed Nezih Galitekin tarafından hazırlanan kitap, merkez ve köylerde eksik bırakmadan okunuşlarıyla mezar taşlarını sıralamış ve bazılarının fotoğraflarına siyah beyaz olarak yer vermiştir. Kaybolan taşların tespiti noktasında faydalı görülebilecek bu katalog dışında, kronoloji, tipoloji, çizim ve bir sonuç değerlendirmesine girilmemiştir.

25 Hans-Peter Laqueur, Selahattin Dilidüzgün (çev.), *Hüve'l-Baki İstanbul'da Osmanlı Mezarlıkları ve Mezar Taşları*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997.

26 Murat Yüksel, *Trabzon Sütlüklü Şehir Mezarlığındaki Tarihi Şahsiyetler ve Kitabeler*, Trabzon, 1998.

27 M. Hüsrev Subaşı (ed.), *Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu*, İstanbul, 1999.

28 Ahmed Nezih Galitekin, *Osmanlı Dönemi Gölcük Mezar Taşları*, Gölcük Belediyesi, 2000.

Abdüsselam Uluçam'ın, *Eski Erciş-Çelebibağı Mezarlığı ve Mezar Taşları*²⁹ kitabı Türk Tarih Kurumu Yayınları arasından çıkmıştır. Örnekler XIII. asra kadar geri gittiği için önem arz eden araştırmada, tarihçe, tarihî mezarlıklar, kazı ve onarım çalışmaları anlatıldıktan sonra, çok çeşitli tipolojik tasnife geçilmiştir. Kitabın yarısından fazlasını oluşturan resimler ve çizimler bir tez gibi sona değil de metin aralarında ilgili yerlere konulmuş olsaydı muhakkak istifade artardı.

*Bitlis Tarihi Mezarlıkları ve Mezar Taşları*³⁰, Kadir Pektaş tarafından hazırlanmıştır. Tarihçe ve tarihî mezarlıklarla kataloga geçilmiş, resim ve çizimlerin katalogda değil de sonda yer alması metnin anlaşılması adına bir zorluk olarak gözükmektedir. Eski harflerle kitabe metninin verilmesi ve Arapça kitabelerin tercüme edilmesi önemli bir husus olarak karşımıza çıkar. Değerlendirmede çalışmaya dahil olan tipler tasnif edilmiş, süsleme unsurları ele alınmış ve en eskileri daha çok XIV. asra ait olan taşların kitabeleri ve sanatçıları hakkında da bilgiler sunulmuştur.

Terzioğlu Mezarlığı Mezar Taşları,³¹ Nasuhi Ünal Karaarslan ve beraberindeki proje heyetinin hazırladığı bir kitapçuktur. Hepsi on beş taştan müteşekkil, üniversitenin kampusu içerisinde yer alan hazirenin, mezar taşı kitabeleri okunmuş, ölçüleri verilmiş, yazı türleri belirtilmiştir.

Ünlü hattatların mezarlarını bir araya getiren Şinasi Acar'ın *Gelimli Gidimli Dünya*³² adlı kitabında, hattat mezar taşlarının sadece yazı sanatı açısından değerlendirmelerine yer verilmiş ve fotoğrafları sunulmuştur.

*Kaybolan Medeniyetimiz, Hekimoğlu Ali Paşa Camii Haziresi'ndeki Tarihi Mezar Taşları*³³ adlı kitap Hüseyin Kutlu tarafından hazırlanmıştır. Medeniyetimizi ve yok olup giden değerlerimizi öne çıkaran kitabın ilk bölümde Ali Paşa Külliyesi ve hazire değerlendirilmiş, kronolojik durum, sınıflamalar ve tipoloji ve metin örnekleri ile genel çerçeve verilmeye çalışılmıştır. Mezar taşlarının üzerindeki sembolik ifadeler de yer ayrılmıştır. Daha sonraki kısımlarda hazireden seçilen taşlar büyük ve kaliteli görüntüleri ve okunuşları eşliğinde verilmiştir. Bu seçimin dışında kalan taşların da metin deşifresi mevcuttur. Çalışmanın asıl amacına yönelik yok olan kısımların da ikmalini hedefleyen hassas çizimler konusunun çeşitli sebeplerle ihmal edildiği anlaşılıyor.

Abdülhamit Tüfekçioğlu'nun hazırlamış olduğu *Edincik'te Türk Devri Mimarisi ve Mezar Taşları*,³⁴ adlı kitap Bandırma'nın bir nahiyesi durumunda-

29 Abdüsselam Uluçam, *Eski Erciş-Çelebibağı Mezarlığı ve Mezar Taşları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.

30 Kadir Pektaş, *Bitlis Tarihi Mezarlıkları ve Mezar Taşları*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 2001.

31 Nasuhi Ünal Karaarslan vd. *Terzioğlu Mezarlığı Mezar Taşları*, Çanakkale, 2003.

32 Şinasi Acar, *Gelimli Gidimli Dünya*, İstanbul, 2004.

33 Hüseyin Kutlu (haz.), *Kaybolan Medeniyetimiz, Hekimoğlu Ali Paşa Camii Haziresi'ndeki Tarihi Mezar Taşları*, İstanbul, 2005.

34 Abdülhamit Tüfekçioğlu, *Edincik'te Türk Devri Mimarisi ve Mezar Taşları*, Bursa: Edincik Belediyesi Yayını, 2005.

ki merkezin mimarisini incelemekle beraber, çalışma hacminin büyük bir kısmı mezar taşlarına ayrılmıştır. Katalogda yer alan taşlar, kitabe okunuşları, eski harf metinleri ve ölçülerin de aktarıldığı açıklamalarla sıralanmıştır. Tamamı XVII. asra ait olduğu anlaşılan mezar taşlarıyla ilgili değerlendirme kısmında genel tespitler aktarılmış, kronoloji ve tipolojiye değinilmiştir. Fotoğraf ve çizimlerin sona atılması metnin daha iyi anlaşılması açısından bir kayıpsa da fotoğraflarda ölçek cetvelinin kullanılması ve seçilen taşlara ait kaliteli çizimlere yer verilmesi çalışmadan istifadeyi arttırmaktadır.

Namık Açıkgöz tarafından hazırlanan *Datça Mezar Taşları ve Kitabeleri*,³⁵ resim ve baskı kalitesi çok düşük olarak yayınlanmıştır. Doksan civarında mezar taşı ve dört adet kitabenin daha ziyade edebî değerlendirilmesi yapılmış; sanat tarihi çalışmalarında beklenen çizim, tipoloji, tasnif, tezyinat, başlık tipleri ve ölçü gibi araştırma konularına yer verilmemiştir.

*Kayseri Zamantı Irmağı Çevresindeki Bezemeli Mezar Taşları*³⁶ adıyla Aslı Sağıroğlu Arslan tarafından hazırlanmış olan kitapta ırmak çevresindeki köylerden seçilen bezemeli yetmiş adet taş ele alınmış, katalogda kitabe, malzeme, ölçü ve tipolojiye değinilmiş, resim ve çizimlerle anlatılanlar desteklenmiştir. Bitkisel ve geometrik bezeme yanında figürlü ve nesnelere yapılan süslemelerle ilgili de nitelikli sonuçlara ulaşan değerlendirmeler yapılmıştır.

*Konya Mezarlıkları ve Mezar Taşları*³⁷, Hacer Kara ve Şerife Danişık tarafından hazırlanmıştır. Kırk küsür mezarlıktan yüz elliden fazla Osmanlı dönemi mezar taşı seçilirken bu seçimde hangi kritere göre davranıldığı tam belirlenememiştir. Sanat tarihinin incelediği konu başlıklarını öne çıkardığı anlaşılan bir tezin kitap olarak yayınına aksettiren çalışma katalogunda; malzeme, başlık, tipoloji, kitabe metni gibi detaylar ele alınmış, sonda yer verilen Selçuklu-Karamanoğulları-Osmanlı çizgisinin dikkate alındığı değerlendirmede süsleme ve yazı unsurları atlanmamış, çizimlerin de katkısıyla bütün veriler sunulmuştur.

*İzmir'in Osmanlı Eserleri-1, Hazireler*³⁸ adlı kitap, Metin Atsal, Mehmet Ozan Semerci'nin çalışmalarıyla İzmir Kültür Müdürlüğü marifetiyle yayınlanmıştır. Tarihi kabristanların ehemmiyetinin vurgulandığı girişte mezar taşları sınıflama, bölümleri, sanatlar, motifler zaviyesinden genel olarak ele alınmış, örnek çizimler verilmiştir. İzmir hazirelerinden seçilenler, resim, çizim ve kitabe okunuşlarıyla sunulmuştur.

35 Namık Açıkgöz, *Datça Mezar Taşları ve Kitabeleri*, Muğla, 2005.

36 Aslı Sağıroğlu Arslan, *Kayseri Zamantı Irmağı Çevresindeki Bezemeli Mezar Taşları*, Kayseri, 2005.

37 Hacer Kara, Şerife Danişık, *Konya Mezarlıkları ve Mezar Taşları*, Konya: Meram Belediyesi, 2005.

38 Metin Atsal, Mehmet Ozan Semerci, *İzmir'in Osmanlı Eserleri-1, Hazireler*, Ankara, 2005.

Zeytinburnu'nun tarihî mezar taşlarını ele alan *Zamanı Aşan Taşlar*³⁹ Süleyman Berk tarafından hazırlanmıştır. Çok tafsilatlı oluşturulan ilk iki bölüm Zeytinburnu, mezarlıkları ve mezar taşlarıyla ilgili bütün genel malumatı içerir. Üçüncü bölümde sadece seçilen taşların fotoğrafları ve okunuşları verilmiş, yüzlerce sayfa bu şekilde oluşturulmuştur. Bir ek bölümde de Zeytinburnu'nun mimari kitabeleri verilmiştir. 350 sayfadan oluşan kitap Zeytinburnu mezar taşları ve kitabeleriyle ilgili sanat tarihi açısından bir değerlendirme ve sonuç kısmına yer verilmeden, hangi taşlara ait olduğu anlaşılmayan tek sayfa halindeki on adet çizimle nihayetlenmiştir.

H. Necdet İşli'nin *Yeniçeri Mezar Taşları*⁴⁰ adlı kitabındaki yayıncıya ait sunuşta, bir nebze ilgi uyandırma ve yanlış tespitlerle hatalı durumda olan çalışmalara çeki düzen verme amacı vurgulanmıştır. Yeniçeri mezar taşları ile ilgili kaynaklarda yer alan ve ocağın kaldırılmasından sonra taşların tahrip edildiğine dair yorumlar aynen alınmış ve birinci bölümde yer verilmiştir. Yazarın bu ifadelerine pek katılmadığı ve iddia olarak yorumladığı anlaşılmaktadır. Ancak İşli özellikle bazı satır ve remiz kazınmalarına dikkat çekmektedir. İlk bölümde birçok yeniçeri başlık tipinden bahsedilmiş fakat bütün okuyucuların bunları bildiği varsayılmış olmalı ki, tafsilatlı açıklama ve tipolojik çizimlere yer verilmemiştir. Az sayıda fakat tipik örneklerden seçilmiş taşlardan müteşekkil olduğu belirtilen bir katalog yapılmıştır. Belirtildiği üzere bu az sayıdaki örneklerle kitabın ismi arasında bir muvafakat sorunu bulunmaktadır. Yayınlanan bazı fotoğrafların şu an yerinde olmayıp ortadan kalkmış bulunmaları bu nevi çalışmaların ne kadar kıymetli olduğunu da göstermektedir. Aynı araştırmacının *Osmanlı Serpuşları*⁴¹ adlı kitabının esas malzemesi mezar taşlarıdır. Osmanlı devri başlıklarının en sağlıklı olarak mezar taşlarından tespit edilebileceği düşüncesiyle çizimler yapılarak verilen başlık tipolojisi çok istifadeli olmuş ve Osmanlı başlık sistemi ortaya koyulmuştur.

Aslı Sağıroğlu Arslan tarafından hazırlanmış olan *Develi İlçesindeki Bezemeli Mezar Taşları*⁴² isimli kitapta tarihçe, yöntem, tanım gibi konuların oluşturduğu girişten sonra, Develi'nin çeşitli bölgelerinden seçilen seksen adet mezar taşı için katalog yapılmış, çizim ve fotoğraflara bu kısmında yer verilerek anlatılanlar ilgili sayfada görsel unsurlarla desteklenmiştir. Mezar taşı tipolojisi, mezarı oluşturan unsurlar, kitabe, süsleme tasnifi gibi başlıklar altında doyurucu bir değerlendirme yapılmıştır.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. tarafından yayınlanan *Fatih Külliyesi* isimli üç ciltlik eserin ilk kitabı külliye ele almış, iki ve üçüncü cilt-

39 Süleyman Berk, *Zamanı Aşan Taşlar*, İstanbul, 2006.

40 H. Necdet İşli, *Yeniçeri Mezar Taşları*, İstanbul, 2006.

41 H. Necdet İşli, *Osmanlı Serpuşları*, İstanbul, 2009.

42 Aslı Sağıroğlu Arslan, *Develi İlçesindeki Bezemeli Mezar Taşları*, Kayseri, 2007.

ler ise Ali Rıza Özcan imzasıyla hazireye ayrılmıştır.⁴³ İkinci ciltte hazirede bulunan tarihî taşlarla ilgili değerlendirmede dil, tipoloji, şekil, başlıklar, hat sanatı gibi ayrıntılar ele alınmıştır. Daha sonra tekrar genel bakışa dönülmüş, taşlarda görülen semboller anlatılmıştır. Ayrıca seçilmiş taşların çok kaliteli fotoğrafları araştırmacıların istifadesini kolaylaştırmaktadır. Bir sonraki ciltte geriye kalan bütün taşlar aynı şekilde değerlendirilmiştir. Yeri geldikçe tarihî şahsiyetlerin hayat hikayelerine kısaca yer verilmiştir. Üçüncü cildin sonunda yer alan çizimlerin hangi taşlara ve tarihlere ait olduğu verilebilseydi mutlaka daha faydalı olurdu. Belki de bütün formları kapsayacak şekilde çizim sayısı artırılabilirdi. Tezyinatla ilgili detaylı ve zaman zaman renkli çizimlerle açıklama eklenmesi de daha çok sayıda araştırmacının istifadesini sağlayabilirdi. Ciltlerin sonunda bulunan bilgi cetvelleri ve en sona ayrı bir parça olarak eklenen detaylı harita, taşların daha sonraki araştırmalara konu edilebilmesi açısından da önemli bir nokta olarak gözükmektedir.

Adından da anlaşılacağı üzere *Deniz Tarihimize İz Bırakanlar, Türbe ve Mezarları*, meşhur Türk denizcileriyle ilgili tarihî malumatın bir araya toplandığı bir eserdir.⁴⁴ Aslında içerik kitabın adına uygundur. Fakat türbe ve mezarlarla ilgili fotoğraf ve tarihî bilgi dışında sanat ağırlıklı sunumlara girilmemiştir. Bazı türbeler için plan ve yorumlar bulunsa da mezar taşları konusunda bir kaynak durumunda olmadığı anlaşılmaktadır.

Lütfi Şeyban'ın hazırladığı *Osmanlı Dönemi Taraklı Mezar Taşları ve Kitabeleri*⁴⁵ adlı çalışmada, Taraklı mezar taşları ve bir ölçüde de kitabeleri okunarak sunulmuştur. Tarihî malumat ağırlıklı kitapta, taşların sanat tarihi sorgulamasıyla değerlendirilmesi ve daha kaliteli fotoğraf kullanılmasıyla istifa daha fazla olurdu. Fakat bu taşların her geçen gün yok olduğu düşünülürse böyle bir tespit çalışmasının önemi anlaşılır.

İzmir'de Türk Mührü-Emir Sultan Dergahı Haziresi Mezar Kitabeleri,⁴⁶ Necmi Ülker, Vehbi Günay, Cahit Telci, Turan Gökçe'den oluşan bir grup tarafından hazırlanmıştır. Zaviyenin tarihçesinin ardından tipoloji, başlıklar, kronoloji ve yazı unsurlarıyla ilgili sanat tarihi açısından doyurucu açıklamalar çizim ve fotoğraflarla desteklenmiştir. Yüz elliden fazla taşın ele alındığı katalogta kitabe deşifreleri, fiziksel özellikler ve ölçüler de verilmiştir.

Halit Çal ve Özlem Ataoğuz Çal'ın beraber hazırladıkları *Kastamonu Atabey Camisi ve Türbesi Hazirelerindeki Mezar Taşları*⁴⁷ adlı kitabın katalo-

43 Ali Rıza Özcan, *Fatih Külliyesi II-III*, İstanbul: Kültür A.Ş., 2007.

44 Rasim Ünlü, *Deniz Tarihimize İz Bırakanlar, Türbe ve Mezarları I-II*, İstanbul: Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, 2007-2008.

45 Lütfi Şeyban, *Osmanlı Dönemi Taraklı Mezar Taşları ve Kitabeleri*, Sakarya, 2007.

46 Necmi Ülker, Vehbi Günay, Cahit Telci, Turan Gökçe, *İzmir'de Türk Mührü-Emir Sultan Dergahı Haziresi Mezar Kitabeleri*, İzmir, 2008.

47 Halit Çal, Özlem Ataoğuz Çal, *Kastamonu Atabey Camisi ve Türbesi Hazirelerindeki Mezar Taşları*, Ankara, 2008.

gunda, en sona eklenen, fotoğraf ve çizimlerle desteklenen yetmiş adet mezar taşının incelendiği anlaşılmaktadır. Kitabelerde yer alan ifadelerin de tasnif edildiği ve kapsamlı değerlendirmelere girildiği çalışmada, bezeme unsurları çeşitli gruplarla ele alınmıştır. Mezar tiplerinin yeni sayılabilecek terminoloji ile değerlendirildiği araştırmada dikkat çekici bir husus; daha önce *Stelae Turcicae* serilerinde rastlanan ve üçüncü boyutu hesaba katan, kuşbakışı tabir edilen açıdan, taşların kesitlerine göre tipoloji oluşturulmasıdır.⁴⁸

*Osmanlı Mezar Taşları ve Zeynep Sultan Haziresi*⁴⁹ isimli, İshak Güven Güvelioğlu'nun hazırladığı kitap Türkiye Anıtlar Derneği Yayını olarak 2008'de İstanbul'da neşredilmiştir. Kitap bazı mezar taşı çizimleriyle başlıyor fakat çizimlerin çerçevesi veya mezar taşı tiplerinin ne kadarını kapsadığı anlaşılmıyor. Kitabe içerikleri ve başlıklara ait kısa ve genel bilgilerden sonra hemen Zeynep Sultan ile ilgili bölümlere geçilmiştir. Böyle bir çalışmaya Zeynep Sultan Haziresi adının yeterli olacağı görülüyor. Adına göre Osmanlı mezar taşlarını değerlendirmesi beklenen kitaptaki ismin çok iddialı olduğu kanaatindeyiz. Hazirenin oluşumu ve medfun meşhur kişilerin hayat hikayelerinin yer aldığı başlangıcın ardından görsel ağırlıklı hazırlanan katalogda bir sayfada bir taşın fotoğrafı ve kitabe okunuşu verilmiş ve değerlendirme veya sonuç bölümlerine yer verilmeden bir sözlükle kitap tamamlanmıştır. Çizim ve sanat değerlendirmeleriyle kitabın geliştirilmesi mümkün olabilirdi.

Mehmet Göktürk tarafından hazırlanan *Tarihi ve Anıtları Işığında Kırşehir Mezar Taşları- Mezardaki Hayatlar*⁵⁰ kitabında, Selçuklu çağının önemli bir merkezi sayılabilecek olan Kırşehir mezar taşlarının, Selçuklu sonu ve Beylikler devri izlerinin ortaya koyulması açısından önemi vurgulanmaktadır. Kırşehir'in mezar taşlarını meydana getiren faktörler değerlendirilerek tarihi, siyasi ve kültürel çevre bilgilerine yer verilmiştir. Bilhassa Türk dönemi çok geniş işlenmiş ve şehirdeki Selçuklu ve XIV. asır eserleri için ayrı bölüm düzenlenmiştir. Kırşehir mezarlıkları tanıtıldıktan sonra taşların figür, motifler, yazı, malzeme ve teknik açılarından tasnifleri yapılmış, değerlendirme ve sonuç katalog verilmeden önce ele alınmıştır. Katalog kısmında standart bilgi fişinden sonra detaylar verilmiş, mümkün olanlarda eski harflerle kitabe metni de sunulmuştur. Kitabın son kısmında fotoğraf ve çizimlerden oluşan bin civarında malzeme sıralanmış, yüzlerce mimari fotoğraf, mezar taşı görüntülerinden önce yer almıştır. Dolayısıyla belki de üç kitaba konu olabilecek malzeme bir araya getirildiğinden muhteva-isim problemi ortaya çıkmıştır. Ayrıca kitabın sonuna eklenen görsel malzeme metinde ilgili yerlere girebilse çalışma

48 Jean-Louis Bacque-Grammont, Hans-Peter Laqueur ve Nicolas Vatin, "Stalea Turcicae III", *İstanbul Mitteilungen*, Alman Arkeoloji Enstitüsü, sy. 34, İstanbul, 1984, s. 441-542.

49 İshak Güven Güvelioğlu, *Osmanlı Mezar Taşları ve Zeynep Sultan Haziresi*, İstanbul: Türkiye Anıtlar Derneği, 2008.

50 Mehmet Göktürk, *Tarihi ve Anıtları Işığında Kırşehir Mezar Taşları - Mezardaki Hayatlar*, Ankara, 2008.

hem tez formatından kurtulur hem de istifade kolaylaşır. Yazarın ifadelerinden de anlaşıldığı gibi sadece XIV. yüzyıl taşları sunulabilmiş olduğundan kitabın isminin bu dönemi anlatacak şekilde düzenlenmesi gerektiği kanaatindeyiz. Mezar taşlarının oluşumunu etkileyen faktörlerin ele alınışı ve civar örnekleriyle karşılaştırma fikri, kitabın en önemli ve özgün yönüdür diyebiliriz. Yine de ismiyle müsemma olması düşünülen böyle bir çalışmada bu örneklerin mezar taşları ile alakasının metin içinde kuvvetle vurgulanması gerekirdi.

Mehmet Burak Çetintaş imzasıyla çıkan *Türk Denizcilerinin Mezar Taşları*⁵¹, kapağındaki açıklamalardan anlaşıldığına göre, 1453-1928 arasında İstanbul'da gömülmüş denizcilerin mezarlarını konu etmektedir. Osmanlı mezar taşlarının kültür varlıkları ve tarih belgeleri arasındaki konumu, İstanbul'daki mezarlıkların oluşumu, denizci taşlarının bugün itibarıyla durumu, Osmanlı mezar taşları hakkında kaynak ve koleksiyonlar, kaybolan Osmanlı mezarları ve mezarlıkların bugünkü durumu gibi konularla zengin bir ilk bölüm hazırlanmıştır. Fakat bu bölümün en dikkat çekici alt başlığı, mezarlık çalışmalarını, aksayan yönleri ve hatalı yaklaşımları tartışmaktadır. İkinci bölüm denizci mezar taşlarını İstanbul sınırlarında mevzu etmektedir. Denizcilerin defininin mutad olduğu kabristan bölümleri ele alınmış, taşlarda rastlanan unvan ve terimler ortaya koyulmuş, motif olarak taşlarda yer alan denizcilik remizleri tespit edilmiştir. Başlıklar meselesine de yer verilmiş ve denizci başlıkları fotoğraflarla gösterilmiştir. Katalog bölümünde ise güzel fotoğrafları ve okunuşlarıyla yüzlerce taş kronolojik biçimde sıralanmıştır.

Rize-İyidere İlçesi Tarihi Mezar Kitabeleri,⁵² Recep Koyuncu, İshak Güven Güvelioğlu, Nebi Gümüş tarafından hazırlanmış ve Rize'de 2009'da basılmıştır. Mezar taşı metinleri, başlıklar ve süslemeler, fotoğraflar verilerek köy köy değerlendirilmiş, fakat tipoloji ve tasnife girilmemiştir.

Naci Bakırcı'nın *Mevlevi Mezar Taşları*⁵³ İstanbul'da tarihsiz olarak basılmıştır. İç Anadolu bölgesiyle sınırlı tutulan çalışmada çok az sayıda çizime ve kalitesiz fotoğraflara yer verilmiştir. Dekoratif sanatlar başlığı altında mezar taşları tasnif edilmiş, bezeme unsurları ele alınmış, en sonda büyük cetveller şeklinde tasnif konularına göre şablonlar verilmiştir.

Afyonkarahisar Yöresi Türkmen Mezar Taşları,⁵⁴ Musa Seyirci ve Ahmet Topbaş tarafından hazırlanmış, Arkeoloji ve Sanat Yayınları'ndan tarihsiz olarak çıkmıştır. Resim kalitesi çok düşük olan kitapçık, katalogda yer alan fi-

51 Mehmet Burak Çetintaş, *Türk Denizcilerinin Mezar Taşları*, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.

52 Recep Koyuncu, İshak Güven Güvelioğlu, Nebi Gümüş, *Rize-İyidere İlçesi Tarihi Mezar Kitabeleri*, Rize, 2009.

53 Naci Bakırcı, *Mevlevi Mezar Taşları*, İstanbul, 2005.

54 Musa Seyirci, Ahmet Topbaş, *Afyonkarahisar Yöresi Türkmen Mezar Taşları*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1983.

gürlü taşların çizimleriyle dikkat çekicidir. Taşlardaki av sahneleri, yaya ve atlı figürler, hayvan mücadeleleri, tek ve grup hayvanlar ve koç heykelleriyle Türkmen geleneklerinin ve eski örflerin alakasının anlatıldığı kapsamlı bir sonuçla nihayetlendirir.

Belli bir grup olarak karşımıza çıkan yayınlar da kitabe çalışmalarındır. Bu kitaplardan bazıları belki de çalışılan kitabe sayısının azlığından mezar taşı kitabelerini de ele almışlarsa da hemen hepsi fotoğraf ve kitabe deşifresinden başka bir değerlendirmeye girememiştir. Abdürrahim Şerif'in İstanbul, 1932 tarihli *Ahlat Kitabeleri* kitabında az sayıda da olsa mezar taşlarına yer verilmiştir. *Alanya Kitabeleri* adlı kitap Ali Yardım tarafından hazırlanıp, İstanbul'da 2002'de basılmıştır. Çalışmadaki kitabelerin çoğu mezar taşıdır. Okunuşlarından başka sanat tarihi açıklamalarına girilmemiştir. İstanbul'da 1997'de yayınlanan *Gümüşhane Kitabeleri*, Murat Yüksel tarafından hazırlanmıştır. Çoğu kitabe mezar taşıdır. Okunuşlarından başka değerlendirme yer almaz. Ahmed Nezih Galitekin tarafından hazırlanan, İstanbul'da 2008'de yayınlanan *Beykoz Kitabeleri* isimli üç ciltlik çalışmada büyük yekun teşkil eden mezar taşları, sadece fotoğraf ve metin deşifreleriyle yer almış, hiçbir değerlendirme, çizim, tipoloji bahis konusu edilmemiştir. Bu nevi çalışmaların en önemli hususiyeti, tespit ettiği taşları herhangi bir yok olma tehlikesine karşı fotoğraf ve kitabe metni olarak belgelemeleridir.

Tarihî ve meşhur zevatın anlatıldığı çalışmalarda da mezar taşlarına değinilmiş, Sahabe kabir ve makamlarını konu eden kitaplarda mezar taşları yer almıştır. Fakat bu tarz araştırmalar mezar taşı fotoğrafı ve kitabesi dışında yansıyan sanatlara girmezler. Ancak tespit ve yok olma tehlikesine karşı mezar taşlarını belgelemiş olmaları da önemsiz sayılmaz. *İstanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar* (M. Orhan Bayrak), *İstanbul'da Sahabe Kabir ve Makamları* (Necdet İşli), *İstanbullu Sahabeler* (Necdet Yılmaz, Coşkun Yılmaz) bu nevi kitaplara örnek olarak verilebilir.

Sonuç

Son yıllarda mezar taşı sahasında çalışmaların sayısı artmıştır. Tezler, bildiriler, kitaplar, makaleler öyle fazlaşmıştır ki sahayla alakalı bibliyografya çalışmaları tezlere konu olmakta ve mezar, mezar taşı, ölüm ve adetleri konulu sempozyumlar tertip edilmektedir. Sadece bu sahadaki kitapları mercek altına almaya gayret ettiğimiz çalışmamız, makale, tebliğ ve tezler boyutuyla bütünlenmeye ihtiyaç duymaktadır.

Sanat tarihi açısından ele alınabilecek mezar taşı kitapları tasnif edilirken; belli bir bölgeyi ele alan çalışmalar (Bursa, Ahlat vb.), bazı mekanları değerlendiren incelemeler (Fatih, Zeyneb Sultan vb.), belli dönemleri ele alan çalışmalar (Selçuklu, Karamanoğlu vb.), bir zümreyi konu alan araştırmalar (Mevlevî, yeniçeri vb.), bir süsleme veya şekil açısından belirlenmiş bir tipi

mevzu eden çalışmalar (bezemeli, cami tasvirli vb.) olarak gruplanabilecekleri anlaşılmaktadır.

Mezar taşı alanında yazılan kitapların bir kısmı kitabe okunuşu ve fotoğraf ile yetinmiştir. Bu nevi çalışmaların yok olma ihtimali bulunan eserlerin tespiti açısından önem arz ettiklerini inkar edemeyiz. Kitabelerin sağlıklı okunuşları ve hatasız tarihlendirilmelerinin gerekliliği bir yana, çalışmalar; çizim, tipoloji ve tasnif değerlendirmeleriyle sanat tarihi açısından sağlıklı sonuçlara ulaşabilir. Mezar taşı araştırmacılığında, sanat tarihinin diğer alanlarında fazlaca su yüzüne çıkmayan hassas denge uzun süredir göz ardı edilmektedir. Birçok araştırma için diyebiliriz ki; taşlardaki metinleri okuyabilenler çizim yapmaya gerek duymamışlar, çizim yapanlar da kitabe okuma işini önemsememişlerdir. Araştırmacılar şekil-öz dengesini mutlaka kavramalı ve aktarabilmeliler. Mezar geleneğinin gerisinde yatan toplumsal gerçeği bütüncül bir yaklaşımla ele almadığımız sürece ne eski kültür ne de sanatın anlam boyutuna ulaşabiliriz. Elbette bu güne dek yayınlanan kitapların bir macerası vardır. Araştırmacılar, yayın aşamasına kadar yaşanan sıkıntılar, en başında planlanan şekilden şartlara göre sapmalar ve maddi imkansızlıklar sebebiyle arzuladıklarını tam olarak sunamamışlardır. Bununla birlikte bazı eksiklerine değinmeye çalıştığımız yayınlarda ölçekli çizimler ve tipolojik tasnifler yanında kitabe metinlerindeki sosyal tarih boyutları da ele alınmış olsaydı günümüz araştırmacıları çok daha ileri adımlar atabilirlerdi.

Tipolojik değerlendirmelerin oturmadığını, tipler üzerinde bir tasnif birliği olmadığını, terminoloji ve kavram kargaşasının yaşandığını izlediğimiz yayınlarda bu problemin uzun süre daha devam edeceği anlaşılmaktadır. Bilhassa ıstılahları oturtmak için eski belge ve yazmaların önemli rol oynaması gerektiğini düşünmekteyiz. Mezar taşı konusuna girecek araştırmacı için, hızlı kentleşme, istimlak ve arsa rantlarının hedefindeki hazire ve kabristan planlarının ada-parşel ölçeğinde çizilmesi göz ardı edilemeyecek bir başka ön şarttır. Çoğu kitap çalışmalarında fark edilen fotoğraf ve çizimlerle alakalı bir husus da tez formatının tercih edilmesi yani görsel malzemenin sona atılmasıdır. Bunun nedeni, ya çalışmanın menşeyinin bir tez olması ya da yardımcı malzemeyi sona sıralamanın kolay gelmesidir. Fakat metinde bahsedilenlerin ölçekli çizim ve resimlerle desteklenmesi doyurucu bir sanat tarihi çalışması için önemlidir.

Bundan sonraki araştırmaların sağlıklı sonuçlar vermesi ve gerekli çalışma detaylarının belirlenmesi adına birkaç tavsiyeyi ilave etmek yerinde olacaktır. Selçuklu devri mezar taşlarıyla alakalı çalışmalar istenen seviyede değildir. Selçuklu devri taşlarının zamana mukavemeti yıllar geçtikçe zorlaşmaktadır. Çizim ve ikonografik tespitlerle bu devri çalışmak, sahanın önemli bir ihtiyacını karşılamak olacaktır. Çizimlerin de mutlaka geliştirilip üç boyutlu hale getirilmesi lüzumludur.

Birçok kitapta, mezar taşlarını sadece üzerinde kitabe mahkuk olan baş taşından ibaret sayan bir takdim anlayışı görülmektedir. Zaman zaman tek başı-

na bir mezarı işaret etse de mezar taşı bir bütün olan mezarın parçasıdır. Baş taşı, ayak taşı, sanduka, pehle, kapak, kaide ve benzeri unsurlarla oluşan, orijinaliği bozulmamış mezara bütün olarak bakmak sağlıklı değerlendirmeler için zorunludur.

Türkiye coğrafyası içindeki mezarlıkları çalışmak elbette diğer alanlara göre daha kolaydır ve bu sebeple tercih edilmektedir. Balkanlar'dan Mısır'a Osmanlı toprakları da Türk mezar taşı sahasının sınırları içindedir. Bu bölgelerde zaman içinde yapılan kasıtlı tahribat ve ihmal de düşünülürse, çalışmalarını buralara yönlendirmek için yeterinden fazla sebep ortada demektir.

Bölge, şehir, hazire çalışmaları elbette bazı sonuçlara ulaşmaktadır. Hatta makale boyutundaki araştırmalar için ideal gözükmektedir. Bununla beraber araştırmaların artık detaya inmesi, mezar taşı üzerindeki bir sanatı inceleyen ve o zaviyeden bakan çalışmaların artması gereklidir. Sınırları belli bir bölgeyi seçen araştırmaların daha ziyade kolay ilerlenmesi ve tamamlanması sebebiyle tercih edildiklerini düşünüyoruz. Fakat yüzyıl veya üslupla alakalı devirler baz alınarak geliştirilen araştırmalara ihtiyaç daha fazladır. Fatih devri, klasik devir veya XVII. asrın durumunu kavrayabilmek ancak bu dönemlere ait taşların bir araya getirilip çalışılmasıyla mümkündür. Bütün Osmanlı coğrafyasını vasat alacak böyle bir araştırma da bir ekip ve proje marifeti ile yürütülebilir. Genel anlamda bütün devirleri kapsayan, Türklere Mezar Taşı veya Osmanlı Mezar Taşları gibi bir ismin hakkını verecek muhtevaya sahip, kaliteli çizim ve fotoğraflarla bol örnekli bir çalışmanın da ortada olmadığı görülmektedir. Doğru tespitlere ulaşmış böyle güçlü bir kitabın belki de tek tek asırları çalışan projelerin nihai bir sonucu olacağı da anlaşılmaktadır.

Mezar Taşı Çalışmaları

Ahmet Sacit AÇIKGÖZOĞLU

Özet

Başka nüshası olmayan arşiv belgeleri durumundaki mezar taşları edebiyat, tarih, sosyoloji gibi başlıca bilim dalları için araştırma konusu olabilirler. Fakat üzerinde taşıdıkları yazı, tezyinat ve mimari üsluplarla alaka kurulabilecek yansımalarla sanat tarihi için gerçekten özel materyaller durumundadırlar. Bununla birlikte kıymetleri nispetinde buldukları mekan, oturmamış terminoloji, tam belirlenememiş tipoloji vb. sebeplerle çalışılması meşakkatli eserlerdir. Muhafaza altına alınmamış olanları içine sürekli bir tahribat ve yok olma riski de mevcuttur. Son yıllarda mezar taşı çalışmalarında belirgin bir artış gözlenmektedir. Sadece bu mevzu ile alakalı sempozyumlar, toplantılar düzenlenmektedir. Kitap çalışmaları diğer araştırmaların arasında biraz daha az gözükse de bugün itibarıyla elliye aşan bir sayıdan bahsedebiliyoruz.

Muhtevasına göre birkaç sınıfta mütalaa edebileceğimiz kitapların ekserisi meseleye sanat tarihinin bir tek zaviyesinden bakabilmiş gözüküyor. Maalesef çizim, kitabe okuma, taş işçiliği, mimari bakış, tezyinat ve hat bir arada yürütülememiş durumdadır. Büyük hazireler, geniş alanlar yeterince tafsilatlı ele alınamamaktadır. Bu sebeple daha detaycı, belli noktalara odaklanmış çalışmaların daha faydalı olmasını bekleyebiliriz. Osmanlı'ya nispetle Selçuklulara ait, Türkiye coğrafyasına nazaran Balkanlar'ı ve Mısır'ı içine alan kadim topraklarda yapılan araştırma sayısı çok azdır. Çizim kalitesi ve üç boyutlu hale getirilmesi, mezarın diğer unsurlarıyla mezar taşının irtibatı, kitabe metninden istifadeyle oluşturulabilecek olan şekil-öz ilişkisi, mezarlık haritalarının hazırlanması gibi hususiyetler bundan sonraki araştırmalarda atlanmayacak işlerden olmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Mezar Taşı, Kitabe, Hat, Tezyinât, Serpûş

Studies on Tombstones

Ahmet Sacit AÇIKGÖZÖĞLU

Abstract

As unique archival documents, tombstones can constitute a research topic for fields such as literature, history and sociology. Their inscriptions, on the other hand, hold immense value for art history in the light of their potential connection with ornamentation and architectural styles. Many reasons including their location, unfixed terminology and unidentified typology can be cited for the difficulty in studying them further. The unprotected tombstones also suffer from the risk of damage and eventual extinction. In recent years studies on tombstones have visibly mounted. Specialized workshops have been organized related solely to this field. While books are relatively few among the multiple venues of research, we can count up to fifty studies in the field so far.

Most of the books that can be categorized under a few headings according to their contents seem to approach the issue from a single angle of art history. Unfortunately drawings, inscription readings, stone works, architectural perspective, ornamentation and calligraphy are not treated simultaneously. Large regions are not studied with sufficient depth. Hence more detailed and focused monographs can contribute to a fuller coverage. Studies on the Seljuks and the ancient lands of Balkans and Egypt occupy much less place compared to studies on the Ottomans and Anatolia. Issues such as the drawing quality, the relation of the tombstone to other elements of the tomb, the shape-essence relationship with reference to the inscription and the preparation of cemetery maps all have to be a part of later research in the field.

Keywords: Tombstone, Inscription, Calligraphy, Ornamentation